

એકમ - 6 : નિબંધ, અહેવાલ-લેખન, વિચાર-વિસ્તાર

■ નિબંધ

‘નિબંધ’ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ વપરાયેલો છે. અંગ્રેજીમાં નિબંધ માટે ‘Essay’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. નિઃ+બંધ’ એમ જોડાણ થઈને નિબંધ શબ્દ બન્યો છે. ‘નિઃ’ એટલે પૂરેપૂરું અને ‘બંધ’ એટલે બંધાયેલું, ગંઠાયેલું અને રચાયેલું. કોઈ એક વિષય પર મુદ્દાસર અને કમબદ્ધ સૂચવેલી માહિતી આપવી એનું નામ નિબંધ. નિબંધ વિશે મહત્ત્વની થોડી બાબતો વિશે આપણે ચિંતન કરીએ :

- (1) નિબંધના ‘શીર્ષક’ વિશે સૌપ્રથમ વિચાર થવો જોઈએ. શીર્ષકના આધારે નિબંધલેખનમાં કયા મુદ્દાઓ સમાવવા તેનો ખ્યાલ આવે છે.
- (2) નિબંધના બધા મુદ્દાઓનું અનુસંધાન તેનું શીર્ષક બની રહેવું જોઈએ. વિષયની બહાર જઈ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવી-એમાં વિષયનું તાદૃશ્ય જળવાઈ શકતું નથી.
- (3) શીર્ષકના આધારે તેના મુદ્દાઓની નોંધ કર્યા પછી કયા મુદ્દાને કેટલો અને કેવી રીતે વિસ્તારવો છે તેનું મનન કરવું જોઈએ.
- (4) મુદ્દાને અનુરૂપ અને વિષયને સંગત હોય તેવાં અવતરણો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો, ગુજરાતી કે અન્ય જાણીતી ભાષાની પંક્તિઓ, સુભાષિતો, વગેરેનો ઉપયોગ નિબંધમાં કરવો જોઈએ. નિબંધના મુદ્દાઓમાં અલગ-અલગ સ્થાને તે મુકાય; એકસાથે બધી જ પંક્તિઓ એક જ મુદ્દામાં ન લખાય તેની સાવધાની રાખવી જોઈએ.
- (5) વાક્યો અતિશય લાંબાં ન થાય તેનો લખતી વખતે ખાસ ખ્યાલ રાખવો.
- (6) પરિચ્છેદની સપ્રમાણતા જળવાઈ રહે તેવી કાળજી કરવી.
- (7) વિરામચિહ્નોનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય, અનુસ્વાર, જોડણી વગેરે પણ યોગ્ય રીતે લખાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી.
- (8) નિબંધનો પ્રથમ મુદ્દો પ્રસ્તાવના અને છેલ્લે મુદ્દો ઉપસંહાર યોગ્ય રીતે લખાય તે ખાસ જોવું. નિબંધના થોડા નમૂનાઓ જોઈ જવાથી આ કુશળતા આવી જશે.
- (9) કાળજીમાં યોગ્ય હાંસિયો રખાય, મુદ્દાઓ લખવામાં થોડા મોટા અક્ષર લખાય, ફકરા-પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં યોગ્ય જગ્યા છોડાય અને પ્રત્યેક પેટા મુદ્દાને અંતે ગુરુવિરામ મુકાય તે પણ ખાસ જોવું.
- (10) પરીક્ષામાં પુછાતા નિબંધો વિદ્યાર્થીની વય-કક્ષા અને અનુભવ જગતને ધ્યાને રાખીને જ પુછાય છે. એટલે ‘શીર્ષક’ ઉપર થોડું મનન કરવાથી તે વિષય-નિરૂપણ માટેના મુદ્દાઓ અને રજૂઆતના શબ્દો અવશ્ય મળી આવે છે. પણ હા, એ માટે અગાઉ થોડા નિબંધો જોઈ જવા જરૂરી ગણાય.
- (11) નિબંધ પૂરેપૂરો લખાઈ જાય પછી તેને ઓછામાં ઓછો એક વખત અવશ્ય વાંચી જવો જોઈએ. જેથી તેમાં રહેલી નાની પણ જરૂરી ક્ષતિઓ સુધારી શકાય છે.
- (12) સારું લખાણ લખવા માટે રોજબરોજની વૈશ્વિક, રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને આજુબાજુની મહત્ત્વની ઘટનાઓ વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત થતી રહેવી જોઈએ. એ માટે વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, સમાચારો સાથે નાતો જોડવો-જોડી રાખવો જોઈએ.

આટલી મહત્ત્વરૂપ બાબતોની કાળજી રાખવાથી આપણે અવશ્ય સારું લેખન કરી શકીએ છીએ. લેખન એ મહાવરાનો વિષય છે એટલે કમશઃ આ વિષયમાં ચોક્કસ કુશળ બની શકાય છે.

● આપણે ‘પુરુષાર્થ’ વિષય પર લેખન કરવું હોય તો કેવી રીતે મુદ્દાઓનો વિચાર કરવો તેનો નમૂનો જોઈએ :

સૌપ્રથમ આપણે વિચારીશું - પુરુષાર્થ એટલે શું ? પુરુષાર્થ વિશે બીજાના - અનુભવીઓના કેવા ખ્યાલો છે ? નસીબથી બધું સારું ગોઠવી શકાય કે પુરુષાર્થનો ખપ પડે ? પ્રારબ્ધીઓ અને પુરુષાર્થીઓ બંનેમાંથી કોણ ચડિયાતું ગણાય ? આપણે કેવા બનવું જોઈએ ? પુરુષાર્થ દ્વારા કંઈક પામ્યાં હોય એવાં કોણ કોણ ? - આટલો વિચાર કર્યા પછી આપણા મનમાં લેખનના મુદ્દાઓની એક રૂપરેખા આવી ગઈ હશે. હવે આપણે તેને આ મુજબ ક્રમમાં ગોઠવીશું.

1. પ્રસ્તાવના 2. પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધની તુલના 3. પુરુષાર્થનું મહત્ત્વ અને જરૂરિયાત

4. પુરુષાર્થીઓની સિદ્ધિઓ 5. ઉપસંહાર.

તમે જોયું ને...? વિચારનાં બિંદુઓ સાંકળીને મુદ્દાઓ તૈયાર કરી શકાય. હવે આ વિષયનિરૂપણ માટેના મહાન પુરુષાર્થીઓ અને નોંધપાત્ર અવતરણો વિશે વિચારીએ :

‘ગાંધીજી’, ‘સરદાર વલ્લભભાઈ’, ‘રવિશંકર મહારાજ’, ‘એડિસન’, ‘અબ્રાહમ લિંકન’ અને આપણા પ્રદેશના આગળ પડતા પુરુષાર્થીઓને મુદ્દાઓ મુજબ અલગ અલગ સ્થાને ગોઠવતા જવું.

‘સિદ્ધિ તેને જઈ વરે, જે પરસેવે નહાય.’

‘उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः.’

‘પુરુષાર્થ ભાગ્યનો ઘડવૈયો છે.’

‘Self help is the best help.’

આ પંક્તિઓને લખાણમાં અલગ અલગ સ્થાને ગોઠવવી.

આ પ્રમાણે આપેલા વિષય ઉપર મનન કરવાથી અઘરો જણાતો વિષય પણ લખવામાં સરળ બનતો જશે. તમે પ્રયત્ન કરશો ચોક્કસ સફળતા મળશે. જ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના વિષયો પર નિબંધ-લેખન કરો :

- (1) સ્વચ્છતા ત્યાં પ્રભુતા
- (2) મારા પ્રિય લેખક અથવા કવિ
- (3) મેં જોયેલી એક દુર્ઘટના
- (4) મારો યાદગાર પ્રવાસ
- (5) જો હું મુખ્યમંત્રી હોઉં તો
- (6) શહેરીજીવનની સમસ્યાઓ
- (7) પુસ્તકો : આપણાં મિત્રો
- (8) એક સુકાયેલા ઝાડની આત્મકથા
- (9) જાગ્યા ત્યારથી સવાર
- (10) તહેવારોનું મહત્ત્વ

■ અહેવાલ - લેખન

આપણે આંગણે રોજ સવારે છાપું આવે છે. કેટલી બધી ઘટનાઓનો અહેવાલ તે આપણી સામે રજૂ કરે છે. જગતમાં દરરોજ કેટલી બધી ઘટનાઓ બન્યા કરે છે. ભલે દરેક ઘટનાના સાક્ષી આપણે ન હોઈએ, પણ અહેવાલ વાંચીએ એટલે આપણે એ ઘટના વિશે જાણી શકીએ. અરે, એ ઘટના વિશે રસપૂર્વક આપણે બીજાને કહી પણ શકીએ. ઘટનાનો અહેવાલ યોગ્ય રીતે, નિશ્ચિત ક્રમમાં અને પદ્ધતિસર લખાય છે એટલે સરળતાથી સમજી શકાય છે. આવું લખાણ કરવા માટે પણ એનો અભ્યાસ જરૂરી છે. અભ્યાસ દ્વારા જ ભાષાસજ્જતા કેળવી શકાય છે.

શાળામાં ઊજવાતા પ્રસંગો, તહેવારો, અકસ્માત, કુદરતી ઘટનાઓ, કવિ-સંમેલન, વ્યાખ્યાન શિબિરો કેટલું બધું બને છે આપણી આસપાસ! આ બધાના વિશે ટૂંકો અહેવાલ લખીને તેને સૌ સુધી પહોંચાડી શકાય છે. આ અહેવાલ આલેખનને આપણે પ્રસંગ આલેખન તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ.

ટૂંકમાં બનેલા બનાવ કે થયેલા કાર્યક્રમનો આંખેદેખ્યો ચિતાર શબ્દોમાં મૂકી આપવો એટલે અહેવાલ લેખન ક્યું કહેવાય. પત્રકારો આ કામગીરી કરીને દરરોજ આપણી સામે ઘટનાઓ મૂક્યા કરે છે.

આવું પ્રસંગ આલેખન કરવા માટે નોંધપાત્ર બાબતો વિશે થોડું જાણીએ:

- (1) અહેવાલ-પ્રસંગ આલેખનમાં શરૂઆતમાં ત્રણ-ચાર વાક્યોમાં આખા કાર્યક્રમની પ્રસ્તાવના રૂપે ટૂંકો ખ્યાલ આપવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ક્રમશઃ કરવામાં આવે છે અને છેલ્લે બે-ચાર વાક્યોમાં ઘટના વિશે ઉપસંહાર આપવામાં આવે છે.
- (2) ઘટનાના વિષયને રજૂ કરતું, ધ્યાન આકર્ષિત કરી શકે એવું યોગ્ય શીર્ષક આ અહેવાલને આપવું જોઈએ.
- (3) અહેવાલનો વચ્ચેનો મુખ્યભાગ યોગ્ય ક્રમમાં મુકાય તે ખૂબ જરૂરી છે. વાંચનારને એક જ નજરમાં ઘટનાના તમામ આંકડાઓ ક્રમબદ્ધ પકડાઈ જવા જોઈએ.
- (4) ઘટના માટે જરૂરી ન હોય તેવી કોઈ બાબત વિશેની આવડત-બિનજરૂરી વાતનો વિસ્તાર ન થવો જોઈએ.
- (5) જરૂર જણાય ત્યાં અન્ય ઘટના પ્રસંગના સંદર્ભો સાંકળી શકાય.
- (6) પ્રસંગ-ઘટનાને બરાબર ઉપસાવી શકે તેવાં વાક્યો હોવાં જોઈએ. તેમાં જરૂર જણાય ત્યાં કાવ્યપંક્તિઓ, અવતરણો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો, અલંકારો વગેરે પણ વાપરી શકાય.
- (7) જે ઘટનામાં આપણે હાજર ન હોઈએ તે સમયે ઘટનાના લખનાર તરીકે આપણે હાજર વ્યક્તિઓને મળી તેમની પોથી વિવિધ પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર બનવું જોઈએ.
- (8) જોડણી, વિરામચિહ્ન, અનુસ્વાર વગેરેનો યોગ્ય ઉપયોગ થવો જોઈએ.
- (9) અહેવાલ લેખન થયા પછી એકાદવાર તેનું વાંચન કરી લેવું જોઈએ.
- (10) પરીક્ષાખંડમાં તો આપણે કલ્પના દ્વારા જ આવું લેખન કરવાનું હોય છે એટલે આપણે આવી જુદી જુદી ઘટનાઓના થોડા અહેવાલોનો અભ્યાસ કરી લેવો જોઈએ.

અહીં આપેલા અહેવાલના નમૂનાનો અભ્યાસ કરો :

ધોરણ-10 ના વિદ્યાર્થીઓનો વિદાય સમારંભ

ભાવનગર તા. 4-12-2016

સ્વામિનારાયણ વિદ્યાલય, ચિત્રામાં ધોરણ-10ના વિદ્યાર્થીઓનો વિદાય સમારંભ તા. 06-02-2016ના રોજ સ્વામીજીના અધ્યક્ષસ્થાને પ્રાર્થનાખંડમાં યોજવામાં આવ્યો હતો. આ દિવસ ધો. 9 અને 10 ના તમામ વિદ્યાર્થીઓની કાર્યક્રમમાં હાજરી હતી.

કાર્યક્રમના અધ્યક્ષશ્રી સમયસર ઉપસ્થિત હતા. શરૂઆતમાં પ્રાર્થના અને ભજન કરવામાં ઈલ્યાં. વર્ગશિક્ષક દ્વારા શબ્દોથી અને વિદ્યાર્થીનીઓ દ્વારા ઉપસ્થિત શિક્ષકોનું પુસ્તિકા દ્વારા અભિવાદન થયું. ત્યારબાદ આચાર્યશ્રી વિદાય લેતા વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસનિષ્ઠાને બિરદાવી સૌને પરીક્ષાની શુભકામના પાઠવી. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ અરસ-પરસના લાગણી અને હૂંફભર્યા પ્રસંગો રજૂ કર્યા. કેટલાંક સંસ્મરણોએ તો સૌની આંખોને ભીંજવી દીધી. વર્ષ દરમિયાન ધો.-10 ના

વિદ્યાર્થીઓએ કરેલ પ્રવૃત્તિઓ માટેનાં પ્રમાણપત્રો તેમને આપવામાં આવ્યાં. અંતમાં, અધ્યક્ષસ્થાનેથી સ્વામીજીએ સૌ શિક્ષકોની કામગીરીને બિરદાવી. વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસપ્રીતિ અને શિસ્તની પ્રશંસા કરી. પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓ ઝળહળતી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તેવી શુભકામના પાઠવી. ‘શુકલપક્ષનો ચંદ્ર જેમ વૃદ્ધિ પામતો રહે છે તેવી પ્રગતિ આ વિદ્યાર્થીઓ કરતા રહો’ તેવી સૌને આશિષ આપી. અંતે અલ્પાહાર લઈ સૌ છૂટાં પડ્યાં.

કાર્યક્રમના અંતે સૌએ અલ્પાહાર કર્યો. કાર્યક્રમ ખૂબ જ દબદબાભરે રહ્યો-તેની ખુશી સૌ પર છવાયેલી રહી. અંતે ભારે હૈયે સૌ વીખેરાયાં.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના વિષયો પર અહેવાલ-લેખન કરો :

- (1) તમારા શિક્ષકનો વિદાયસમારંભ
- (2) શાળામાં ઊજવાયેલ ગુરુપૂર્ણિમા ઉત્સવ
- (3) શાળાનો શિયાળુ રમતોત્સવ
- (4) રસ્તા પર થયેલો નાનકડો અકસ્માત
- (5) શાળામાં યોજાયેલ વિજ્ઞાનપ્રદર્શન
- (6) શહેર-ગામમાં યોજાયેલ પુસ્તકમેળો
- (7) અતિવૃષ્ટિ - પૂર
- (8) ધોરણ 12 ના વિદ્યાર્થીઓની વિદાય
- (9) ભૂકંપ

■ વિચાર-વિસ્તાર

કોઈપણ અર્થસભર પંક્તિ, કાવ્યપંક્તિ, સુભાષિત કે કહેવતને સરળ શબ્દોમાં અને વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવે ત્યારે તે કાર્યને ‘વિચાર-વિસ્તાર’ કે ‘અર્થવિસ્તાર’ કર્યો કહેવાય.

આ કાર્ય કરવાના મુખ્ય ત્રણ તબક્કાઓ છે. પહેલા તબક્કામાં પંક્તિમાં રજૂ કરવામાં આવેલ મુખ્ય વિચાર કે રહસ્યને એક-બે લીટીમાં વર્ણવવું. બીજા તબક્કામાં પંક્તિમાં રહેલા ભાવાર્થને સમજાવવો. વિસ્તારપૂર્વક અને અનુરૂપ દૃષ્ટાંતોની મદદથી તેમાં રહેલા મુખ્ય ધ્વનિ(વ્યંગ્યાર્થ)ને સમજાવો. જેમાં વિચારને અનુરૂપ-અનુકૂળ અન્ય પંક્તિઓ પણ મૂકી શકાય. ત્રીજા તબક્કામાં એ વિચારમાંથી પ્રગટતા-રજૂ થતા જીવનવિષયક અર્થબોધને બે-ત્રણ લીટીમાં મૂકી આપવાનો હોય છે.

તમે પાંચમા ધોરણથી વિચાર-વિસ્તાર કરતાં આવ્યાં છો. તેમાં કઈ કઈ બાબતોનો કેવી રીતે સાંકળવી તે હવે તમે સારી રીતે જાણો છો. વળી, નિબંધ, અહેવાલ વગેરે લેખનના મુદ્દાઓમાં જે ભાષા-વ્યાકરણ વિષયક કાળજી લેવાની વાતો કરી છે-તે દરેક બાબતો આને પણ લાગુ પડે છે. એટલે આ વિષયે વિશેષ માર્ગદર્શનની જરૂર પડે જ. થોડી સારી પંક્તિઓ, જાણીતા સુભાષિતો, પ્રસંગો વગેરેની મદદથી તમે કોઈપણ લેખનને સારું અને અસરકારક બનાવી શકો. એટલે એવી અપેક્ષા તો તમારી પાસેથી આ તબક્કે પણ રહે છે.

આપણે અર્થવિસ્તારનો એક નમૂનો જોઈએ :

રેલાઈ આવતી છે ને બધી ખારાશ પૃથ્વીની,
સિંધુના ઉરમાંથી તો ઊઠશે અમી વાદળી.

આ પંક્તિમાં કવિએ સજ્જનના સમાજ સાથેના સુરુચિપૂર્ણ વ્યવહારની પ્રશંસા કરી છે. ઉત્તમ પુરુષો પોતે કડવા ઘૂંટ ગળીને અન્યને અમૃત પીરસે છે. આ વાત સમુદ્રના ઉદાહરણ દ્વારા રજૂ કરી છે.

સમુદ્રમાં દરરોજનો કેટલા ટન કચરો ઠલવાય છે! કચરો ઠાલવવાનું સર્વસામાન્ય સ્થાન સમુદ્ર જ હોય તે રીતે માનવસમાજ તેની સાથે વ્યવહાર કરે છે. નદીઓ પણ પોતાની સાથે અઢળક મલિન પદાર્થો દર વર્ષે ઠાલવ્યા કરે છે. આ બધો જ કચરો દરિયો જાણે પ્રેમથી સ્વીકારે છે. આ મલિનતાને કારણે તેનું પાણી એકદમ ખારું બની જાય છે. ગરમી પડતાં આ

પાણીની વરાળનાં વાદળાં બંધાય છે. પણ વાદળાં વરસે છે મીઠું અમૃત જેવું પાણી! ખારાશને પોતાના ઉદરમાં સંઘરી રાખીને સાગર સૌને મીઠું પાણી મોકલે છે. આ વરસાદના અમૃત સમાન પાણી જેવી મીઠાશ બીજા શેમાંથી મળે?

દુનિયામાં સજ્જનોનું કામ સમુદ્ર જેવું છે. બીજા લોકો તેની સાથે ગમે તેવો દુર્વ્યવહાર કરે તોપણ સજ્જન પોતાની સાધુતા છોડતો નથી. તે હંમેશાં દરેક વ્યક્તિનું ભલું જ ઇચ્છે છે. ‘કર ભલા તો હોગા ભલા’ એ વાતમાં તેની અટલ શ્રદ્ધા છે. ભગવાન શંકર ઝેરને ગટગટાવી ગયા, અમૃત બીજાને આપ્યું. ‘ભગવાન ઈસુ’, ‘સત્યવીર સોક્રેટિસ’, ‘મહાત્મા ગાંધી’ આ બધાંએ કેટલાં અપમાનો સહન કર્યાં. આખી જિંદગી બીજાના ભલા માટેના પ્રયત્નો એમણે કદી છોડ્યા નહીં. અરે, પોતાના જીવન પણ હસતે મુખે આપી દીધાં. ‘ઘસાઈને ઊજળા થઈએ’ એ જીવનસૂત્રને આચરણમાં મૂકીને રવિશંકર મહારાજે આખી સદી પૂરી કરી, પણ ક્યારેય કડવાશ કોઈને વહેંચી નહીં.

આમ, સાગરના ઉદાહરણ દ્વારા સમાજમાં જીવતા ઉત્તમ પુરુષોની કાર્યરીતિને કવિએ ઉજાગર કરી છે. આજે પણ આવા સજ્જનો આપણી આજુબાજુ વસે છે. હા, આપણે એમને ઓળખવામાં ઘણી ભૂલ કરીએ છીએ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેની પંક્તિઓનો અર્થવિસ્તાર કરો :

- (1) કે હીનજન્મે નવ હીનમાનવ,
કે હીનકર્મે કરી હીનમાનવ.
- (2) હણો ના પાપીને દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં,
લડો પાપો સામે અડગ દિલના ગુપ્ત બળથી.
- (3) કોઈ મારા માર્ગમાં કંટક ભલેને પાથરે,
પુષ્પ તેના માર્ગમાં વેરીશ હું, વેરીશ હું.
- (4) જગની સૌ કડીઓમાં સ્નેહની સર્વથી વડી.
- (5) નિશાનચૂક માફ, નહિ માફ નીચું નિશાન.
- (6) જે કર ઝુલાવે પારણું તે જગત પર શાસન કરે.
- (7) સંત કે પયગમ્બરોનો આટલો સંતોષ છે :
ધર્મની શોભા વધે છે પ્રેમ ને બલિદાનથી.

